

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 9, Nummer 3 / Nisan 5756 - April 1996

Oplage 300 exemplaren - Abonnement f 12,- - Postgiro 259272 - Bankrekening 95.24.27.737

IN HET VOETSPoor VAN CHAIM POTOK¹

door Marius Buning

Van alle Joods-Amerikaanse schrijvers is Chaim Potok ongetwijfeld de bekendste bij het grote lezerspubliek. Hij werd als Herman Harold geboren op 17 Februari 1929 in de New-Yorkse wijk de Bronx, waar zijn Poolse ouders hun toevlucht gezocht hadden aan het begin van deze eeuw. Reeds op tienjarige leeftijd gaf hij te kennen schilder te willen worden, maar dit stonden zijn ouders en leraren hem niet toe. In 1945 las hij *Brideshead Revisited* van de Engelse auteur Evelyn Waugh, kort daarop gevolg door *A Portrait of the Artist as a Young Man* van de Anglo-Ierse schrijver James Joyce, romans die hem deden besluiten zelf schrijver te willen worden. Maar eerst voltooide hij met lof zijn academische studies in de Engelse literatuur en de joodse theologie. In 1954 werd hij tot rabbijn gewijd en in 1964 behaalde hij een doctoraat in de filosofie.

Tussen 1955-57 deed hij dienst als legerrabbin aan het front in Korea, een ervaring waar ik straks nog op terug kom. Na terugkeer raakte hij nauw betrokken bij de totstandkoming van de nieuwe Hebreeuwse bijbelvertaling, waarbij ook gebruikt gemaakt werd van de niet-joodse bijbelkritiek. In de winter van 1963-64 schreef hij in Jeruzalem onder armelijke omstandigheden de eerste schets van *The Chosen*, dat pas in 1967 verscheen. Na nog enkele jaren in Israël gewoond te hebben met zijn jonge gezin tussen 1973-1977 - wat hem niet goed beviel - vestigde hij zich in 1977 voorgoed in

Merion, een chique voorstad van Philadelphia, in een prachtig Tudor huis, met een schildersatelier op de tweede verdieping.

Potok is namelijk naast schrijver met een beeldende pen ook een autodidactische schilder met een kleine, doch hoogst originele productie van schilderijen en tekeningen in de trant van de z.g. naïeve schilderkunst. Zijn huis hangt vol met eigen werk, ondermeer de befaamde 'Kruisingen van Brooklyn' schilderijen uit *My Name is Asher Lev*. De Nederlandse lezer kan nu van Potok's picturale activiteiten kennis nemen via de heruitgave van al zijn romans met reproducties van

¹ Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van de lezing die dr M. Buning heeft gehouden op 10 oktober 1995 voor het Genootschap Nederland-Israël te Zwolle. Dr Buning is wetenschappelijk medewerker Engelse taal en letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Potok's eigen schilderijen als omslagen door zijn Haagse uitgeverij BZZTôH. Daar verschijnt ook in mei a.s. een speciaal BZZLETIN thema-nummer over Potok in verband met zijn bezoek aan Nederland in de eerste week van juni. Hij komt dan zijn nieuwste boek presenteren, *De Familie Slepak*, een boeiend geschreven geschiedenis van het Russische jodendom.

Werk

Na de bestseller *The Chosen* (in 1983 succesvol verfilmd, met Rod Steiger in een glansrol als de oude Rebbe) verscheen vijf jaar later *My Name is Asher Lev* (1972), dat Potok's literaire reputatie voorgoed vestigde. Het werd in 1989 gevolgd door de schildersroman *The Gift of Asher Lev*, die tevens gezien kan worden als de afsluiting van wat ik, gemakshalve, de 'klassieke' Potok zal noemen. Naast *The Promise* (1969) en *In the Beginning* (1975) behoren hieronder ook *The Book of Lights* (1982), dat zich grotendeels in Korea afspeelt en *Davita's Harp* (1985), de enige roman waarin een jonge vrouw (in feite Potok's echtgenote, Adena) als hoofdfiguur optreedt.

In deze klassieke romans maken we kennis met de boeiende, maar gesloten wereld van het Chassidisme, een mystieke, piëtistische stroming in het jodendom, die rond 1750 in Oost-Europa (de Oekraïne, Hongarije en Polen) ontstond en waaraan de naam van Israël ben-Eliëzer, ook wel de *Ba'al Shem Tov* genoemd - d.w.z. de Meester of Bezitter van de Goede of Heilige Naam - onlosmakelijk verbonden is. Het Chassidisme verplaatste zich in de loop der tijden zowel naar Israël (Safed) als naar Amerika, met name naar de New-Yorkse wijken Brooklyn en Willemsburg, die broedplaatsen werden en nog steeds zijn van diverse chassidische groeperingen.

Het zijn deze romans, met een alwetende verteller als een centrale, bindende figuur, die met name een miljoenenpubliek bereikt

hebben, niet in het minst omdat zij een in wezen optimistische visie uitstralen, een combinatie van de American Dream (de utopie van het leven als een succes story) en van een gematigd optimisme dat, volgens Potok, inherent is aan de joodse levensvisie: ook al mag het lijken dat het leven geen zin heeft, toch is het de opdracht van de mens er zin aan te geven.

Veel minder bekend tot dusver zijn Potok's meer recente, kleine romans waarin een omslag of keerpunt in zijn levensvisie en romantiek te bespeuren valt. Zijn kijk op de wereld en de mensheid is duidelijk veel pessimistischer dan voorheen. Daarom is ook zijn schrijfrant veel soberder geworden, hetgeen resulteert in wat je kunt noemen 'minimalistische', uiterst compacte romans of, beter gezegd, novellen. Dit valt voor het eerst te constateren in *I am the Clay* (1991), een bewerking van de aantekeningen die hij tussen 1955 en 1957 maakte van zijn ervaringen als legerrabbin in Korea. Deze aantekeningen dateren dus nog van vóór zijn roman-debuut *The Chosen*, maar ze werden eerst tijdens de Golfoorlog eind tachtiger jaren omgewerkt tot een zelfstandig verhaal, waaraan als motto een uitspraak van Camus werd meegegeven: 'Er is geen zon zonder schaduw, en het is van groot belang de nacht te kennen.' Het is een uitspraak die karakteristiek mag heten voor de latere Potok, zoals blijkt uit *De troop-leraar* (1992) en *Het kanaal* (1993).

Korea

Zijn verblijf in Korea heeft, zoals hij zelf meermalen heeft verklaard, een grote invloed gehad op zijn visie op het leven en de religie. Hij was getuige van het zinloze en absurde lijden van mensen, die zich op een kruising van wereldrijken en culturen bevonden, de traditionele Koreaanse en de technologische Amerikaanse cultuur. Bovendien maakten zijn tussentijdse bezoeken aan Japan, ondermeer aan Hiroshima en de heilige stad Kyoto, hem duidelijk dat zijn traditionele religieuze ach-

tergrond geen toereikende antwoorden had op de grote levensvragen. Naar zijn eigen zeggen werd hij geconfronteerd met *culturele ambiguïteit* (dubbelzinnigheid): hoe te leven met vragen waarop geen antwoord mogelijk is. 'Een aspect in de wereld dat geen zin of betekenis heeft, betekent in feite dat er geen God in aanwezig is en daarop heb ik geen antwoord', zo schreef hij. Hoe te geloven temidden van een zinloze wereld ('in the teeth of Nothingness', oog in oog met het Niets), wordt dan ook de beklemmende vraag die zijn romanfiguren - nu allen op gevorderde middelbare leeftijd en niet meer zoals vroeger religieus gebonden - zich in zijn meest recente verhalen stellen. Deze zijn overigens nog niet in het Engels gepubliceerd, doch uitsluitend in Nederlandse vertaling, verschenen bij BZZTôH, verkrijgbaar (dank zij zijn vriendschap met de Haagse uitgever).

Theodicee

Wat kennelijk vele lezers vooral aanspreekt, is de universele herkenbaarheid van de aangesneden problematiek: de overgang van een gelovige, gesloten, in wezen negentiende-eeuwse gemeenschap naar de moderne, gesecculariseerde maatschappij. Het is, zoals hij zelf in essays en interviews gezegd heeft, de cultuurschok tussen een etnische, joodse subcultuur en de "paraplu" cultuur van het wereldse Westerse humanisme: 'Ik heb er voor gekozen kern-confrontaties te beschrijven, want dat is de wereld die ik het beste ken.' Uit deze onvermijdelijke culturele botsing - een kern-tot-kern confrontatie - wordt de typisch Potokiaanse "Zwischenmensch" (tussenmens) geboren, die noch zijn oorspronkelijke subcultuur noch zijn eigentijdse cultuur verwerpt. Deze grenssituatie leidt uiteraard tot conflicten en zelfs tot verwijdering en verbanning, hoewel de hoofdfiguur uit zijn romans uiteindelijk nooit definitief breekt met zijn verleden en de traditie. Wel overschrijdt een dergelijk

individue de grenzen van zijn of haar eigen cultuur en omarmt 'die elementen van onbekende werelden die het leven versterken'. In Potok's visie is de schrijver van fictie bij uitstek zo'n tussenpersoon.

Ondanks de specifiek joodse thematiek en sfeer van Potok's romans, stijgt zijn grondthema - het zoeken naar en het zich een houding bepalen tegenover iemands oorsprong of 'roots' (zoals we tegenwoordig zeggen) - veruit boven nationale grenzen en specifieke geloofsgemeenschappen. Potok's thematiek is niet alleen relevant voor de vele en diverse immigrantengroepen in Amerika, maar zij kan tegelijkertijd vertaald worden als een algemeen zoeken naar menselijke oorsprong, authenticiteit en identiteit. Hoewel deze zoektocht in feite eeuwenoud is, is er vooral na de Tweede Wereldoorlog en met name na Auschwitz allerwegen een grote behoefte ontstaan aan een radicale herbezinning op de menselijke situatie. De kernvraag is met name het probleem van de Goddelijke Voorzienigheid, ook wel aangeduid als het theologische vraagstuk van de *theodicee* (Leibnitz, 1711): de in wezen onoplosbare vraag naar de oorsprong van het kwaad en de betekenis (of de afwezigheid ervan) van het menselijke lijden.

Al in zijn eerste roman, *The Chosen*, is het Danny's vader, de rebbe Saunders, die na gehoord te hebben over de Holocaust, deze kernvraag aan de orde stelt: 'Heer van het Universum, hoe kunt U zo iets laten gebeuren', zij het ook dat hij er berustend aan toevoegt dat alles in Gods wil besloten ligt, inclusief de oprichting van de staat Israël. In scherp contrast met de rebbe's passiviteit (die ten nauwste samenhangt met diens Messiaans verwachtingspatroon), staat de opvatting van Reuven Malter's vader, voor wie het juist de taak van de mens is om zelf actief aan het leven zin te geven. Ja, zelfs de Holocaust zal alleen betekenis hebben als wij mensen bereid zijn die er aan te geven en daar ook voor willen werken. Zo zet hij zich met hart en ziel in voor de totstandkoming van de staat Israël.

Ook in *De Gave van Asher Lev* wordt de kernvraag naar het waarom van het menselijke lijden aan de orde gesteld, met name door Asher Lev's vrouw, Devora, die zich aftobt over de vraag of God een plan met de wereld kan hebben. Haar vraag is des te klemmender omdat haar hele familie in het concentratiekamp is omgebracht. Zelf zat zij als klein meisje twee jaar ondergedoken in Parijs, wat haar nog steeds traumatische herinneringen bezorgt en haar wil tot leven ernstig ondermijnt. Ook Asher Lev zelf worstelt met dit probleem naar aanleiding van de dood bij een bomaanslag op een joods restaurant in Parijs van zijn vriend Lucien Lacamp, een 'rechtschapen niet-jood' (*goy*), en hij komt zelfs in opstand tegen de Meester van het Heelal die zulke vergissingen kan toestaan. Ook kan hij maar niet begrijpen hoe Hij (d.w.z. God) het kan toelaten dat uitgerekend zijn eigen geloofsgenoten zo kwaad op hem zijn om de kunst die hij maakt: deze worsteling brengt hem er toe om God de 'wreedste kunstenaar die er bestaat' te noemen.

Schildersroman

Maar de kern van het boek wordt gevormd door de conflictueuze relatie tussen de joodse kunstenaar en zijn streng religieuze omgeving die zijn kunst afwijst. De roman beschrijft de terugkeer na achttien jaar van de inmiddels beroemd geworden schilder, de vijfenveertigjarige Asher Lev, naar het New-Yorkse chassidische milieu van zijn jeugdjaren vanwege de dood van zijn oom Jitzchok. Deze succesvolle zakenman en vrome *chassied* blijkt een aanzienlijke privé-collectie moderne kunst verzameld te hebben waarvan Asher bij testamentaire beschikking de curator wordt. Dit leidt tot veel haat en nijd bij zijn familie, vooral bij zijn pestkoppen van neven. Onder grote druk van zijn beide ouders, zijn eigen vrouw, en de Rebbe, blijft hij veel langer dan voorgenomen in Amerika en belandt hij in een diepe depressie

die hem het schilderen bijna onmogelijk maakt.

Uiteindelijk keert hij na een onheilspellend, anoniem telefoontje van een 'boodschapper van de Andere Zijde' (de *sitra achra*) alleen terug naar het ideale schildersoord St. Paul-de-Vence, zij het ook met de belofte bij feest- en hoogtijdagen naar zijn familie terug te keren. Ook legt hij zich er na veel tweestrijd bij neer dat zijn zeer getalenteerde zoon, Avroemel, te gelegener tijd de opvolger zal worden van de hoogbejaarde doch kinderloze Rebbe, zodat de chassidische dynastie gewaarborgd zal zijn. In die zin krijgt ook de titel van de roman (*gift* in de Amerikaanse editie) een symbolische meerwaarde: deze betekent niet alleen 'de gave' of het talent van het schilderen, maar tegelijk 'het geschenk' of het offer dat Asher Lev uiteindelijk brengt aan zijn geloofsgemeenschap. Het kan nauwelijks toeval zijn dat een van Asher Lev's beroemde (door zijn vader verafschuwde) olieverfschilderijen 'Het offer van Izaäk' heet! Immers, evenals de Bijbelse Abraham wordt ook Asher Lev voor de zware keuze gesteld om symbolisch afstand te doen van zijn zoon.

Helaas blijkt dat Potok's romans over de chassidiem hem niet in dank worden afgenomen door zijn geloofsgenoten. Zelfs op een *jeshiwa* op twee blokken afstand van Potok's woonhuis zijn ze verboden literatuur! Zoveel is in ieder geval zeker: uit de roman blijkt duidelijk dat zowel Asher Lev als zijn schep- per, Chaim Potok (wiens gemengd Joods-Russische schrijversnaam 'de stroom der levenden' betekent), geen lichte prijs betalen voor hun rol als bemiddelaar. Zij willen tot elke prijs bruggen slaan tussen - naar ik toch vrees - in wezen onverenigbare standpunten en culturele uitingen.

De Holocaust

Hoewel, zoals we zagen, het trauma van de Holocaust en daarmee samenhangend het probleem van de Goddelijke Voorzienigheid (de *theodicee*) indirect op de achtergrond

meespelen in al zijn romans, worden zij de centrale thema's in zijn jongste werk dat, zoals ik al eerder aangaf, duidelijk veel pessimistischer en kaler geworden is. De vraag naar het waarom staat centraal in de novelle met de ongebruikelijke titel, *De troop-leraar* (1992). Het is de vraag naar het 'waarom' ('`varoom') van de Holocaust. Het is tevens de nog nimmer opgeloste vraag waarom de Geallieerden te laat arriveerden bij de concentratiekampen. In nog meer eigentijdse termen is het de vraag naar het waarom van oorlog en geweld zoals we dit dagelijks over ons TV scherm voorbij zien flitsen. Potok stelt deze kernvraag via zijn personages, maar heeft zelf geen antwoorden meer: 'We moeten leren leven met de mogelijkheid dat er geen antwoord bestaat, althans geen antwoord met hoofdletters. Dit is een beangstigende gedachte, maar het is wel eerlijk. Misschien moeten we bij onszelf te rade gaan om kracht te putten uit onszelf.'

Deze gedachte is nader uitgewerkt in de novelle *Het kanaal*, geschreven na een jarenlang uitgesteld bezoek aan het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau, dat hij in een interview omschreef als de plaats 'waar God nooit geweest is' (noch de Satan!), 'de peilloze afgrond van het bestaan' en als 'het zwarte gat van de geschiedenis'. Het is de plaats waarheen de hoofdfiguur, een oudere, succesvolle, joodse architect, Amos Brickman, gedreven door een mysterieuze stem, terugkeert om zijn lang verdrongen verschrikkelijke herinneringen uit zijn jeugd jaren langs een kanaal bij Krakau opnieuw te beleven. Deze worden op buitengewoon beklemmende wijze beschreven door middel van flashbacks, met gebruikmaking van de z.g. 'dramatische' tegenwoordige tijd en van een geagiteerde stijl, die voortreffelijk zijn heftige emoties weergeeft.

Na terugkeer besluit Amos - wiens naam sterk doet denken aan Amos, de Oud-Testamentische profeet van de wederopbouw van Israël (overigens Potok's lievelingsprofeet!) -

uiteindelijk toch gevolg te geven aan de vererende uitnodiging om als joodse architect een Christelijke kerk te gaan bouwen, dicht bij een kanaal even buiten Philadelphia, voorwaar een staaltje van *gotspe*! Hij doet dit vooral na indringende gesprekken met Ellis Franklin, de sympathieke dominee van de Universalist Unitarian Church, een kerkgenootschap dat de rede hoog in het vaandel heeft geschreven en dat wars is van dogmatiek, met name aangaande het dogma van de Drieëenheid, met Jezus Christus als de Zoon van God. Daarentegen gelooft hij hartstochtelijk in de z.g. vierde dimensie: verzoening en genezing van de mensheid, maar dan wèl met inbegrip van erkenning van schuld.

Eerst op de allerlaatste bladzijde vernemen wij Brickmans diepste beweegredenen om de kerk toch te gaan bouwen, waarmee de lezer van harte zal instemmen:

'Durf ik het aan om dit te zeggen? Diep verborgen in mij, in de diepste kern van mijn wezen, leeft de gedachte dat niets ter wereld Hitler en zijn trawanten nijdiger zou maken, hen tot groter razernij zou brengen, dan het idee dat een jood die hun hel overleefd heeft in volle overgave bezig is met het ontwerpen van een kerk voor Christenen. Iets als een verbond? Misschien een voorbode van de vierde dimensie van Ellis Franklin.

EXPOSITIE

Tot en met 21 april a.s. exposeren Marcus van Loopik (kleurenetsen) en Anne-Marie Perquin (beelden) in de tentoonstellingsruimte *Cocon* van Anne en Kees van Dorp, Eekterweg 25, Oosterwolde. De kleurenetsen van Van Loopik zijn tentoongesteld onder de titel 'Schepping en profeten in beeld'. Openingstijden: maandag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur. Voor telefonische afspraken: 0525-621880.

HET ALEF-BEET, EEN ``GOOCHEM'' ALFABET (6)¹

door Dick Broeren

De zesde letter van het Hebreeuwse alfabet is de Wav. Deze letter heeft de vorm van een haak en het woord *Wav* betekent dan ook 'haak'. Talloze malen wordt de Wav in het Hebreeuws vóór een woord gezet. Het heeft dan de functie van een voegwoord en kan vertaald worden met 'en', 'toen', 'dan', enz. In die functie 'haakt' de Wav woorden, zinsdelen, zinnen, hoofdstukken en zelfs boeken aan elkaar. Zo is de Wav ook de middelste letter van de vijf boeken van Mozes en vormt hier dus ook de verbinding tussen de beide helften! Als in de Tora bijvoorbeeld een hoofdstuk of een boek *niet* met een Wav begint, zoals bijvoorbeeld in Genesis 2:4, duidt dat stevast een geheel nieuw onderwerp aan. Zo beginnen de boeken Exodus, Leviticus en Numeri wel met de letter Wav - de eerste vier boeken van de Tora worden door deze letter als het ware tot één geheel verbonden -, en het boek Deuteronomium niet. Waarom? Omdat dit boek de herhaling van de Tora is, wat ook de betekenis van de naam van dit boek is, namelijk 'Herhaling van de Wet', *Deutero-Nomium*, in het Hebreeuws *Misjné-Tora*.

De letter Wav, getalswaarde 6, is in Tenach duidelijk het getal van de naderende fysieke voltooiing resp. vervulling, het getal vóór de zeven. Van beide functies zijn in Tenach vele voorbeelden te vinden. Zo wordt de wereld in zes dagen geschapen, zes dagen die uitlopen op de zevende dag, de sjabbat die door de 'haak' van de zes verbonden is met de voorgaande dagen. Wordt op de zesde dag niet de mens geschapen en is het niet merkwaardig dat uitgerekend na de schepping van de mens er *niet* staat: 'En God zag dat hij goed was!' De hele schepping was voltooid en de mens krijgt kennelijk de vrijheid en de keuze zichzelf te voltooien. Die zesde dag van de scheppingsweek is overigens de enige dag die het bepaalde lidwoord 'de' voor zich krijgt. De traditie zegt dat de zesde dag dit lidwoord 'verdient' heeft, omdat volgens diezelfde traditie Mozes op *de zesde dag* van de week de Tora ontving op de berg Sinai.

Zes dagen wordt door het volk om Jericho heen gelopen en deze ommegangen vinden op de zevende dag hun vervulling. Als belofte voor hun toekomst geeft Boaz, richter in Israël, aan Ruth de Moabitische, zes maten gerst mee (Ruth 3:15). David brengt de Ark van de Eeuwige uit het huis van Obed-Edom (d.i. 'knecht van Edom', maar de Midrasj vertaalt hier: 'knecht van Adam!') naar zijn stad. En dan gebeurt het dat als de dragers van de Ark zes passen zijn voortgegaan, op de zevende pas een offer wordt gebracht (2 Sam. 6:13).

Zes jaar dient een Hebreeuwse slaaf en hij moet vrijgelaten worden in het zevende jaar. Als hij echter deze vrijheid niet wenst, wacht hem een gruwelijk ritueel. In Exodus 21:6 lezen we: ``Dan zal zijn heer hem doen naderen tot de rechters, (Hebreeuws: *ha'èlohiem*), en hem doen naderen tot de deur of tot de deurpost, en zal zijn heer zijn oor doorboren met een priem; dan zal hij hem eeuwig dienen". Waarom wordt nu

¹ De vorige afleveringen zijn te vinden in Judaica-Bulletin 8.1, 8.2, 8.4, 9.1 en 9.2.

Ook het boek 'Karl Marx' van de schrijver F. Mehring vond een plaatsje in de bibliotheek. Het is een biografie van de geestelijk vader van de sociaal-democratie en het communisme. Het is een uitgave van uitgeverij SUN te Nijmegen. Het derde boek 'Dromen van het paradijs' werd samengesteld door Charlotte Huygens. Het betreft hier een tentoonstellingscatalogus verlicht met prachtige foto's over islamitische kunstvoorwerpen uit het Museum voor Volkenkunde Rotterdam. De catalogus werd uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling die in december 1993 in Rotterdam gehouden werd. Het werd uitgegeven door uitgeverij Snoeck-Ducaju te Gent.

INLOOPMIDDAG EN BEVRIJDINGSconcert OP 5 MEI IN DE ZWOLSE SYNAGOGUE

*Adriaan Stoet (viool) en Tjako van Schie (piano) spelen
joodse muziek uit de ghetto's en concentratiekampen*

Zondagmiddag 5 mei zal de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat in het teken van de bevrijding staan. Vanaf 13.30 uur is het gebouw open voor bezichtiging, rondleidingen, tentoonstelling en een concert, georganiseerd door de Stichting Judaica Zwolle. Om 14.00 uur en 15.15 uur spelen de Zwolse musici Adriaan Stoet (viool) en Tjako van Schie (piano) joodse muziek uit de ghetto's en concentratiekampen en andere Jiddische melodieën. Tussen beide delen van het concert en na afloop zijn er rondleidingen. Daarin wordt informatie gegeven over de bijna honderd-jarige synagoge en over de diensten die erin gehouden worden. Ook kunnen bezoekers de permanente tentoonstelling over 'Joods leven in en om Zwolle' op het voormalige vrouwenbalkon bezichtigen.

De muziek die Adriaan Stoet en Tjako van Schie ten gehore brengen, werd gemaakt in de joodse ghetto's en in de concentratiekampen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is indringende muziek die herkenning oproept en recht tot het hart spreekt. Deze muziek is ontstaan onder de bizarste omstandigheden. Gevangen musici, waarvan velen bekende professionals waren, werden niet alleen gedwongen te spelen tijdens feestjes van de Nazi's, maar ook bij executies van mede-Joden. Deze absurde werkelijkheid heeft zijn sporen nagelaten in de muziek die we nu kennen als 'Jiddische muziek uit het Ghetto': levendig dansende tonen zijn verweven met hartverscheurende melodieën en rauwe akkoorden.

Een deel van deze muziek bestaat uit liederen die mondeling zijn overgeleverd. De begeleiding bestond meestal uit improvisatie. Veel composities zijn daarom slechts ten dele bewaard gebleven. In sommige gevallen zijn alleen stukjes van de melodie bekend. De muziek is desondanks zo aandoenlijk dat zij zelfs zonder de tekst ondubbelzinnig het gevoel van de componist tot uitdrukking brengt. Sommige melodieën zijn gereconstru-

eerd uit het schaarse materiaal. Juist door een instrumentale weergave van deze muziek wordt de verbeelding van de luisteraar geïntensiveerd.

Adriaan Stoet (1965) kreeg zijn viool-opleiding aan het conservatorium en behaalde zijn solistendiploma bij Philip Hirschhorn. Tjako van Schie (1961) kreeg zijn piano-opleiding bij Ben Smits en volgde verscheidene masterclasses onder andere bij de New-Yorkse pianist Jacob Lateiner. Beiden spelen sinds 1987 samen. In september 1994 gaven zij de CD 'Shtil, di nakht iz oysgeshternt' uit met Jiddische muziek uit de ghetto's en concentratiekampen.

In de pauze van het concert kunnen bezoekers deelnemen aan een rondleiding of een bezoek brengen aan de permanente tentoonstelling. Ook na 14.00 uur, wanneer het eerste deel van het concert begint, is ieder van harte welkom. Alle activiteiten hebben een inloop-karakter: men kan binnenkomen op elk moment. De toegang bedraagt f 10,- per persoon en f 2,50 voor kinderen tot 12 jaar. De opbrengst van de middag is voor het werk van de Stichting Judaica en voor het onderhoud van synagoge.

BOEKBESPREKINGEN

Haagse rabbijnen, Drie eeuwen geestelijke leiding, Ir I.B. Creveld, Walburg Pers, ISBN 906011.945.2, 288 pag. geïllustreerd, f 44,50.

In dit boek treden alle Haagse rabbijnen van 1700 tot heden voor het voetlicht. Aan de hand van hun onderlinge familiebetrekkingen, hun collegiale contacten en hun functioneren binnen en buiten de joodse gemeenschap, krijgt de lezer een beeld van een onbekend stukje Haagse geschiedenis.

Eind 17e eeuw vestigden zich rijke Portugees-joodse Amsterdammers met hun personeel in 's-Gravenhage. Dat was het begin van wat zou uitgroeien tot de op één na grootste joodse gemeenschap van Nederland. Als zodanig heeft Den Haag belangrijke geleerden kunnen aantrekken voor haar geestelijke leiding.

In dit boek worden alle rabbijnen beschreven in de maatschappelijke context van hun tijd. Het boek gaat in op joodse geestelijke en politieke stromingen, het liberale jodendom en de veranderende verhoudingen na de Tweede Wereldoorlog. Bovendien komen tal van Haagse synagogen aan bod, evenals diverse kerkbesturen. Het boek besteedt ruim aandacht aan Isaac Maarsen, de laatste voor-oorlogse Haagse opperrabbin. Zijn complete archief bleef bewaard. Dit geeft een uniek beeld van het werk en het persoonlijk leven van deze geestelijk leider, zowel vóór als tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Omdat 's-Gravenhage vanouds de zetel was van het stadhoudershof waarmee veel Haagse joden banden onderhielden, is dit boek niet alleen van plaatselijk belang. Ook voor de nationale geschiedenis zijn er belangrijke zaken in te vinden. Bovendien treft ieder die geïnteresseerd is in het hedendaagse Nederlandse jodendom, er de nodige achtergrondinformatie in aan. In het laatste hoofdstuk bijvoorbeeld worden de hedendaagse Haagse rabbijnen besproken. Het boek is rijk geïllustreerd en gedocumenteerd.

Een typisch Hollands halachisch probleem

Tot slot een aardige anekdote uit dit boek over een typisch Hollands halachisch probleem (pag. 13-14). Zoals gezegd vestigden in de 17e eeuw veel sefardische joden afkomstig uit Amsterdam zich in

Die Haghe. Maar zij konden in hun nieuwe woonplaats op sjabbat niet wandelen zo ver als zij wilden en geen voorwerpen dragen buiten hun woningen, want er was geen *eroev techoemim*, noch een *eroev chatserot*. Op grond van Ex. 16:29, 'ieder moet op zijn plaats blijven, niemand mag op de zevende dag uit zijn woonplaats gaan', hebben de joodse geleerden vastgesteld dat de jood zich op sjabbat niet verder dan 2000 el, ca 1000 meter, mag verwijderen uit zijn woongebied (de bebouwde kom). Door het leggen van een z.g. *eroev techoemim* (bestaande uit enkele etenswaren) kan het woongebied worden uitgebreid. Op die manier kan men de loopafstand op sjabbat vergroten.

Het woord *eroev* betekent eigenlijk 'vermenging' en duidt op de inlating van het verbodene in de sfeer van het toelaatbare. Het gaat om het verrichten van een symbolische handeling die het mogelijk maakt op sjabbat en feestdagen andere handelingen te verrichten die anders verboden zouden zijn. Zo bestaat er ook een *eroev chatserot*, zonder welke het verboden is voorwerpen van particulier terrein over te brengen in openbaar gebied. Een *eroev chatserot* is een afsluitbare omheining rondom een vastgesteld openbaar gebied, waarbinnen zich particuliere gebieden bevinden. Door die omheining ontstaat op sjabbat als het ware één groot particulier gebied. De muur om de stad Amsterdam was in de 17e eeuw zo'n *eroev chatserot*, omdat deze bij de poorten afsluitbaar was. Amsterdamse joden die binnen de vesting woonden, konden daarom op sjabbat voorwerpen de hele stad door dragen (denk bijvoorbeeld aan het meenemen van gebedenboeken van huis naar de synagoge).

Die Haghe bezat echter geen stadsmuur toen de sefardische joden zich daar vestigden. Wel waren er in 1613-1619 op verzoek van prins Maurits singels voor een stadswaterlinie gegraven. Maar

mochten deze als een grens voor het draaggebied worden beschouwd? Omdat Die Haghe geen eigen rabbijnen had in die tijd, raadpleegde men de sefardische opperrabbijnen van Amsterdam. Dezen adviseerden de stenen bruggen over de singels te laten vervangen door ophaalbruggen. Op die manier zou het gebied binnen de singels afsluitbaar worden, waardoor het als draaggebied kon fungeren. In 1692 werd door het stadsbe-

stuur toestemming verleend voor deze ingreep. Op kosten van de sefardische joden werden de twee stenen bruggen vervangen voor ophaalbruggen.

De kwestie heeft veel rabbijnen nog lang bezig gehouden en er zijn hele briefwisselingen over gevoerd. Ook het probleem hoe te handelen als de singels zouden zijn bevroren, kwam daarbij aan de orde.

Peter van 't Riet

(De volgende boekbespreking is overgenomen uit Der Standard van 26 januari 1996)

Anne Betten/ Miryam Du-nour
Wir sind die Letzten
Fragt uns aus
Gespräche mit den Emigranten der
dreißiger Jahre in Israel
88 453,- / 510 Seiten

Bleicher-Verlag
Gerlingen 1995

Was dieses Buch unter vielen ähnlichen Interviewbänden der letzten Jahre auszeichnet, ist die klare, themenbezogene Übersichtlichkeit bei einer so reichen Vielfalt an Interviewpartnern, daß man von dem repräsentativen Werk über die Emigration deutscher und österreichischer Juden nach Israel sprechen kann. Die Herausgeberinnen befragten über 150 Juden mit deutscher Muttersprache, die als Kinder oder junge Erwachsene vor den Nazis ins damalige Palästina flohen. Sie sind, inzwischen sechzig- bis hundertjährig, die letzten Zeugen eines kurzen, fruchtbaren Zusammenwirkens jüdischer und deutscher Kultur, die letzten lebenden Erben des jüdischen Bildungsbürgertums im Gefolge der Emanzipation, darunter Töchter und Söhne großer Gelehrter wie Martin Buber und Ludwig Strauß. War ihre Auswanderung aus Europa das abrupte Ende einer kulturellen Blüte, so bedeutete ihre Einwanderung nach Palästina einen wesentlichen Meilenstein Israels auf seinem Weg zum modernen Staat. Nicht allen lag zur Zeit ihrer Vertreibung der Zionismus am Herzen, dafür waren viele zu assimiliert, aber es ist diese Generation, die den größten Anteil am Aufbau des Landes hat.

Von den Früher- und Spätergekommenen wegen ihrer Korrektheit, ihrer mitteleuropäischen Werte und Gepflogenheiten als Jeckes belächelt, waren sie sich für keine Arbeit zu schade, nahmen Entbehrungen mit Selbstverständlichkeit auf sich, arbeiteten als Bauern, Bauarbeiter, Kellner, in wechselnden Gelegenheitsjobs und kehrten später zu ihren ursprünglichen akademischen Berufen zurück, nicht selten als Minister, Politiker, Wissenschaftler.

Behütete Kindheiten

Aus einem Mosaik von über 700 Interviewausschnitten setzt sich ein facettenreiches Bild zusammen, das von der Jugend dieser Generation bis zu ihrem Lebensresümee in der Gegenwart reicht. Es waren behütete Kindheiten, in Familien, die zum Teil seit Jahrhunderten in Deutschland eingesessen waren. Umso unerwarteter traf sie der rasch eskalierende Antisemitismus der dreißiger Jahre. Viele reagierten darauf, indem sie ihr Judentum wiederentdeckten und zionistischen Jugendgruppen beitraten, die schließlich in die „Jugendalijah“ mündeten. Für viele stellte der Zionismus auch eine jugendliche Rebellion gegen den deutschen Patriotismus der Eltern dar. Diese Neuorientierung erleichterte ihnen den Entschluß auszuwandern. Manchen gelang eine illegale Auswanderung in letzter Minute, und einige kamen erst nach dem Krieg, als Überlebende der Konzentrationslager. Aber alle haben sie Erin-

nerungen an den Antisemitismus der Deutschen und Österreicher, an Verhaftungen, zerstörte Wohnungen, Mißhandlungen, und alle haben sie ermordete Familienmitglieder zu betrauern.

Schwieriger Übergang

Vor dem Hintergrund dieser prägenden Erfahrungen resümieren sie ihre Leistungen für Israel und ihre Identität als Juden, als Jeckes, als ehemalige Deutsche. Selbst den erfolgreichsten unter ihnen fiel der Übergang vom Selbstverständnis als Deutsche jüdischen Glaubens zu Israelis nicht leicht. Der in Würzburg geborene Dichter Jehuda Amichai faßt ihre Situation zusammen, wenn er von einer geteilten Identität spricht. Deutschland, das sind Kindheit und Jugend, Muttersprache, die heile Welt vor dem Einbruch der Zerstörung. „Ich lebte sechzig Jahre in Israel und zwanzig Jahre in Deutschland. Aber die zwanzig Jahre in Deutschland sind entscheidend für mein ganzes Leben“, sagt einer. Und selbst bei denen, für die Israel unbestrittene Heimat geworden ist, schleicht sich bei den Erinnerungen ein kaum eingestandenes Heimweh nach dem Jugendland ein, mit dem bitteren Wissen, daß es vergangen und nicht mehr betretbar ist. Rührend und tragisch mutet diese Treue gegenüber der deutschen Kultur an, denn die Treue wurde nie erwidert, und das heutige Deutschland ist ein fremdes Land, in dem das gepflegte, etwas altmodi-

sche Deutsch, das sie noch beherrschen, nicht mehr gesprochen wird, in dem man von keinem wissen kann, was er auf dem Gewissen hat, und das, nicht zuletzt, den Mord an ihren Angehörigen zu verantworten hat.

Die Antwort auf die Frage nach den kulturellen und sprachlichen Wurzeln beantwortet Paul Alsberg, Leiter des Staatsarchivs, so: „Das Hebräische ist für mich die Sprache, in der ich mich verständige und lebe, aber kulturell leb' ich nicht da drin.“ Noch schmerzlicher war der Verlust für jene, die ihres deutschsprachigen Umfelds beraubt, eine literarische Laufbahn abbrechen mußten. Trotz der unverheilten Wunden ist ihre Haltung zum Nachkriegsdeutschland großzügig, wenn auch vorsichtig.

Das Buch einen Interviewband zu nennen griffe zu kurz. Es ist der kollektive Roman einer außergewöhnlichen Generation, spannend nicht nur wegen der Einzelschicksale, sondern auch wegen der Variabilität des sprachlichen Ausdrucks und der individuellen Temperamente, die zu Wort kommen.

Anna Mitgutsch

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar.

Abonnementen kosten f 12,- per jaar, over te maken op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwartsluis, onder vermelding van 'abonnement'.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen en tentoonstellingen in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J. van Beers (penningmeester)
- D. Broeren
- W. Cornelissen (rondleider synagoge)
- S.P. van 't Riet (voorzitter),
- J. Veldhuijzen (secretaris)
- C. Verdonk (administrateur-cursuscoördinator)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Men kan deze aanvragen bij de cursuscoördinator (038-4539283) of bij de voorzitter (038-4536647). De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. T. Kwakkel (tel. 038-3324021).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, over het onderwerp 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is één maal per maand geopend op zondagmiddag van 13.30-17.00 uur (de data worden gepubliceerd in de lokale pers). Dan worden er ook rondleidingen verzorgd. De toegang kost f 2,50 per persoon.

De Stichting Judaica Zwolle werkt samen met:

- de Joodse Gemeente van Zwolle,
- de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle,
- het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle,
- de B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum,
- het Bureau Kerk-en-Israël van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwartsluis.

64444444444444444444444444444444@

5 VOLGENDE BULLETIN

F)))))))))))))))))))))))))))))))))) -

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 juli 1996. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd. Adres: Postbus 194, 8000 AD Zwolle.

64444444444444444444444444444444@

5 ZEVENDE SYNAGOGEPAD

F)) -

Dit seizoen wordt op zondag 2 juni voor de zevende keer het jaarlijkse *synagogepad* georganiseerd door de Stichting Judaica in samenwerking met de Zwolse afdeling van het Genootschap Nederland-Israël. De tocht, gehouden in twee touringcars, leidt deze maal naar Friesland.

In Leeuwarden wordt het gezelschap in de synagoge ontvangen door een rondleider van de Joodse Gemeente van Friesland. Daarnaast staat er een stadswandeling op het programma langs joodse monumenten en voormalige joodse gebouwen in Leeuwarden. Een van de initiatiefnemers van deze stadswandeling zal onderweg voor toelichting zorgen.

Op de heen- of terugweg naar Leeuwarden voert de tocht langs de pittoreske joodse begraafplaats te Tacozijl nabij Lemmer. Ook wordt een bezoek gebracht aan Gorredijk, waar in het plaatselijk museum een joodse hoek is ingericht en waar de begraafplaats zal worden bezocht. Tussen de middag wordt er een eenvoudige lunch geserveerd.

Wie zich op deze tocht wil voorbereiden, raden we aan het boekje *Drie eeuwen joods leven in Friesland* te bestuderen (te bestellen bij de Stg Cultuur en Toerisme, Leeuwarden, tel. 058-2122451, prijs: f 17,50). Meer informatie over het synagogepad vindt u in de brochure die kan worden opgevraagd bij de Stichting Judaica Zwolle, tel. 038-4539283 of 038-4536647.